

GRZEGORZ PODRUCZNY
TWIERDZE Z PAPIERU

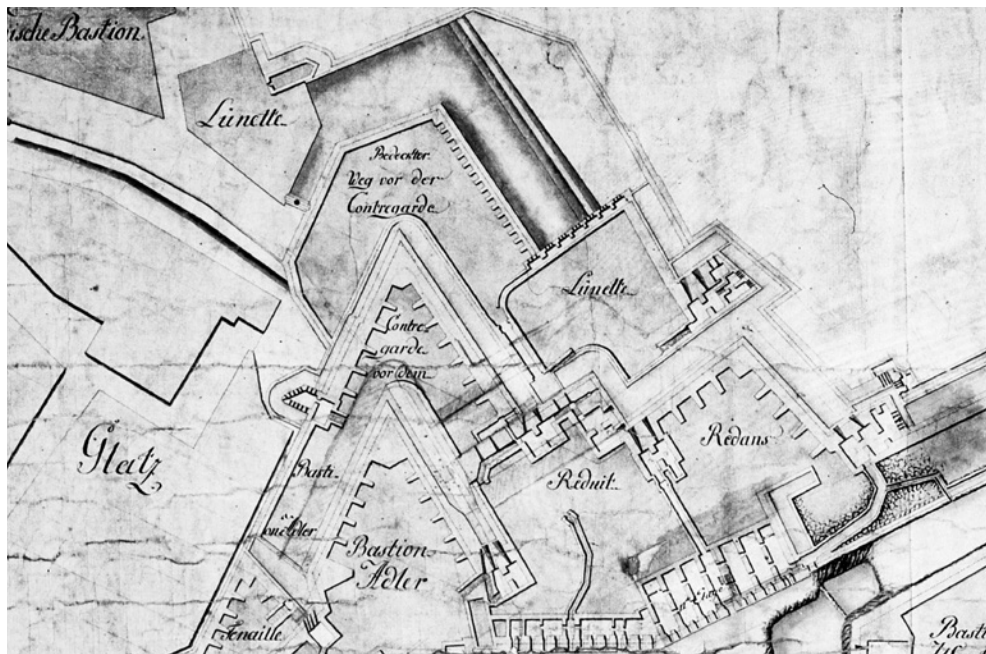
Książki Wydawnictwa Tetragon

Seria „Żołnierze”

- Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 1: 1914–1916
Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 2: sierpień 1916–1917
Erich Ludendorff, *Moje wojenne wspomnienia*, cz. 3: sierpień 1917–październik 1918
Teodor Cetys, *Z Warszawy do Warszawy. Zapiski cichociemnego*
Paweł Sztama, *Generał August Emil Fieldorf – biografia wojskowa*
Awigdor Kahalani, *Wyżyny odwagi*
Roman Starzyński, *Cztery lata wojny w służbie Komendanta. Przeżycia wojenne 1914–1918*
Erwin Rommel, *Piechota atakuje!*
Piotr Jaźwiński, *Koń, Koniak, Kobiety*
Maurice Gamelin, *Służyc*, t. 1
Józef Piłsudski, *Rok 1920*
Zygmunt Jatzczak, Krzysztof Schramm, *Niczego nie żałuję*

Seria „Monografie”

- Jarosław Centek, *Reichsheer ery Seeckta (1921–1926)*
Jarosław Centek, *Korpus Gwardii w bitwie pod Gorlicami*
Waldemar Rezmer, *Operacyjna służba sztabów Wojska Polskiego w 1939 roku*
Robert Citino, *Niemcy bronią się przed Polską. Ewolucja taktyki Blitzkriegu 1918–1939*
Przemysław Benken, *Ap Bac 1963*
Przemysław Benken, *Hamburger Hill 1969*
Emile Allehaut, *Walka piechoty. Studium ilustrowane konkretnymi wypadkami z wojny 1914–1918 roku*
William Balck, *Rozwoj taktyki w ciągu Wielkiej Wojny*
Frédéric-Georges Herr, *Artyleria. Jaka była, jaka jest i jaka powinna być*
Pascal-Marie-Henri Lucas, *Rozwoj myśli taktycznej we Francji i w Niemczech podczas wojny 1914–1918 r.*
Giulio Douhet, *Panowanie w powietrzu. Przypuszczalne formy przyszłej wojny oraz ostatnie artykuły*
Kamil Anduła, *1. Warszawska Brygada Pancerna im. Bohaterów Westerplatte*
Klemens Nussbaum, *Historia złudzenia. Żydzi w Armii Polskiej w ZSRR 1943–1945*
Łukasz Przybyło, *Doktryny wojenne. Historia i analiza*
Krzysztof Kubiak, Łukasz M. Nadolski, Paweł Przeździecki, Michał Przybylak, Łukasz Przybyło,
Merkawa – miecz Izraela
Krzysztof Kubiak, *Szwedzka broń pancerna 1920–1989. Organizacja, przegląd konstrukcji*
Martin van Creveld, *Żywiąc wojnę. Logistyka od Wallensteina do Pattona*
Martin van Creveld, *Dowodzenie na wojnie. Od Aleksandra do Szarona*
Adam Przybylski, *Wojna Polska 1918–1921*
Juliusz S. Tym, *Pancerni i ułani generała Andersa. Broń pancerna i kawaleria pancerna
Polskich Sił Zbrojnych na Środkowym Wschodzie i we Włoszech 1941–1946*
Juliusz S. Tym, *Szkolić... Doskonalić... Być w gotowości do...*
Polskie jednostki pancerne w Wielkiej Brytanii w latach 1943–1946
Juliusz S. Tym, *Najnowocześniejsza armia II Rzeczypospolitej. Rzecz o motoryzacji wojska Polskich Sił Zbrojnych*
Juliusz S. Tym, *Wielkopolska Brygada Kawalerii w kampanii 1939 roku*
Juliusz S. Tym, *Dzieje 7. pułku strzelców konnych Wielkopolskich*

GRZEGORZ PODRUCZNY

TWIERDZE Z PAPIERU

FORTYFIKACJE PRUSKIE W LATACH 1786–1807

TETRAGON

WARSZAWA

Recenzent:

dr hab. Maciej Trąbski, prof. UJD

Redakcja:

Tadeusz Zawadzki

Współpraca redakcyjna i korekta:

Jolanta Wierzchowska

Projekt graficzny serii i okładki:

Teresa Oleszczuk

Rysunki i szkice:

Mariusz Wojciechowski

Mapy:

Tadeusz Zawadzki

Indeksy:

Łukasz Przybyło

DTP:

Wanda Zawadzka, Tadeusz Zawadzki

Copyright © 2020 by Grzegorz Podruczny

Copyright © 2020 by Tetragon Sp. z o.o.

Ilustracja na okładce: Plan inwentaryzacyjny korytarzy kontrminerskich twierdzy Kłodzko z połowy XIX w. (GStA SPK XI HA, C 70821)

Ilustracja na stronie tytułowej: Fragment planu twierdzy Kłodzko przedstawiający dzieła powstałe w ostatniej dekadzie XVIII w. (GStA SPK XI HA, A 71311)

Wszelkie prawa zastrzeżone.

Książka ani żadna jej część nie może być przedrukowywana ani w jakikolwiek inny sposób reprodukowana czy powielana mechanicznie, fotooptycznie, zapisywana elektronicznie lub magnetycznie, ani odczytywana w środkach publicznego przekazu bez pisemnej zgody wydawcy.

Wydawnictwo Tetragon Sp. z o.o.

kontakt@tetragon.com.pl

www.tetragon.com.pl

Wydawnictwo Tetragon jest wpisane na listę wydawnictw naukowych Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego pod nr 650.

Druk i oprawa:

Print Group Sp. z o.o.

booksfactory.pl

ISBN 9788366687028

Spis treści

Przedmowa	9
Wstęp	10
Rozdział I. Prusy w latach 1786–1807.	12
I.1. Panowanie Fryderyka Wilhelma II	12
I.2. Panowanie Fryderyka Wilhelma III	18
Rozdział II. Twierdze i ich rola w teorii i praktyce wojennej II połowy XVIII wieku	20
II.1. Pruska topografia forteczna w latach 1786–1806	20
II.2. Strategiczna rola twierdz w teorii i praktyce wojennej	21
II.3. Teoria architektury obronnej w tym okresie	24
II.3.1. Montalembert.	24
II.3.2. Recepcja dzieł Montalemberta poza Francją	29
II.3.3. Lazare Carnot.	30
II.3.4. Pozostali teoretycy	31
II.4. Nowe doświadczenia w budowie twierdz. Habsburskie warownie w Czechach.	33
II.5. Nowe doświadczenia zdobyte w wojnie oblężniczej końca XVIII i początków XIX wieku.	38
Rozdział III. Pruskie służby inżynierskie	46
III.1. Nowa organizacja.	46
III.1.1. Szkoła inżynierska	47
III.1.2. Sztab generalnego kwatermistrza i jego zadania	48
III.2. Pruscy inżynierowie i projektanci twierdz w okresie 1786–1806	49
III.2.1. Ludwig Wilhelm von Regler	49
III.2.2. Paul von Gontzenbach	49
III.2.3. Heinrich von der Lahr	50
III.2.4. Karl Christian Reinhold von Lindener	51
III.2.5. Mathias Julius von Laurens	52
III.2.6. Kuhfuss	52
III.2.7. Johann Bonaventura i Johann Georg von Rauchowie.	53
III.2.8. Christian von Massenbach	54

III.2.9. Julius von Grawert	55
III.2.10. Levin von Geusau	56
III.2.11. Johann Samuel Lilienthal	57
Rozdział IV. Twierdze śląskie	59
IV.1. Nysa	59
IV.2. Głogów	64
IV.3. Srebrna Góra	67
IV.4. Świdnica	71
IV.5. Brzeg	72
IV.6. Kłodzko	72
IV.7. Wrocław	78
IV.8. Niezrealizowane projekty nowych warowni	79
Rozdział V. Twierdza Koźle	80
V.1. Realizacje i zamiary w latach 1786–1796	80
V.2. Koncepcje przebudowy po 1797 r.	82
V.2.1. Analiza twierdzy z 1796 roku autorstwa Massenbacha	82
V.2.2. Projekt Lindenera	89
V.2.3. Projekt Lahra	94
V.2.4. Projekt ostatecznie zrealizowany – próba rekonstrukcji	97
V.3. Rozbudowa w latach 1796–1806.	100
Rozdział VI. Fortyfikacje górskie	104
VI.1. Koncepcja ufortyfikowania granicy wg Schmettaua	104
VI.2. Kryzys 1790 roku i realizacja umocnień na granicy.	105
VI.3. Umocnienia w górach w późniejszych koncepcjach	118
VI.3.1. Anonimowa koncepcja z 1797 roku	119
VI.3.2. Koncepcja Massenbacha	120
VI.3.3. Niezrealizowane projekty zespołów obronnych.	121
Rozdział VII. Twierdze na wschodniej granicy Prus	126
VII.1. Dyskusja nad koncepcją ufortyfikowania wschodniej granicy Prus	126
VII.1.1. Pierwsze memoriały.	128
VII.1.2. Memoriał majora von Berge	129
VII.1.3. Memoriały Laurensa	130
VII.1.4. Koncepcje księcia brunszwickiego.	131
VII.1.5. Massenbach i jego pomysły.	133
vii.1.5.1. Memoriały drukowane	133
vii.1.5.2. Memoriały zachowane w rękopisie	136
VII.1.6. Koncepcja Generalleutnanta von Röchela	140
VII.1.7. Memoriał generała porucznika von Geusau	142
VII.1.8. Anonimowy memoriał z Vincennes	144

VII.2. Projekty i realizacje poszczególnych twierdzy	145
VII.2.1. Nowe prace w Grudziądzu	145
vii.2.1.1. Chronologia prac budowlanych	145
vii.2.1.2. Opis zrealizowanych dzieł obronnych	152
VII.2.2. Fort Lyck.	155
VII.2.3. Łęczycza.	158
vii.2.3.1. Proces projektowy	158
vii.2.3.2. Proces budowlany	163
VII.2.4. Twierdze nad Wartą: Sieradz, Strońsko, Pławno, Częstochowa.	170
VII.2.5. Nowe twierdze nad Wisłą i Narwią: Warszawa, Modlin, Toruń, Wyszogród i Nowogród.	173
VII.2.6. Nowe twierdze w Prusach Wschodnich	182
Rozdział VIII. Fortyfikacje nadmorskie	190
VIII.1. Piława	190
VIII.2. Fortyfikacje ujścia Wisły – Nowy Port, Wisłoujście i Gdańsk.	197
VIII.2.1. Nowy Port	198
VIII.2.2. Wisłoujście i fortyfikacje miasta	207
VIII.3. Kołobrzeg	209
VIII.4. Zabezpieczenie wybrzeża pomorskiego.	213
Rozdział IX. Stare twierdze na Pomorzu, w Marchii i prowincjach zachodnich.	216
IX.1. Wesel	216
IX.2. Peitz	217
IX.3. Szczecin	217
IX.4. Kostrzyn i Spandau.	219
IX.5. Magdeburg	220
IX.6. Nowo nabyte twierdze na zachodzie	221
Rozdział X. Nowości zastosowane w projektach i obiektach zrealizowanych.	223
X.1. Wdrożenie idei Montalemberta	223
X.2. Kazamaty i hangary – kontynuacja wcześniejszych pomysłów	235
X.3. Twierdze fortowe	241
X.4. Twierdza i obóz warowny	242
X.5. Twierdza tymczasowa	244
X.6. Rola twierdzy w działaniach wojennych	245
Rozdział XI. Sprawdź. Wojna forteczna lat 1806–1807.	250
XI.1. Twierdze zdobyte bez oblężeń.	250
XI.2. Krótkie oblężenia.	252
XI.3. Oblężenia długie	254
XI.4. Przypadek szczególnie: oblężenie Koźła	263
XI.5. Podsumowanie	273

Zakończenie	276
Załącznik. Słowniczek terminów z dziedziny architektury obronnej	280
Bibliografia	285
Skorowidz nazwisk	299
Skorowidz nazw geograficznych	304
Skorowidz dzieł fortyfikacyjnych	312

Przedmowa

Pomysł na tę książkę pojawił się już w trakcie przygotowań do napisania poprzedniej, *Król i jego twierdze. Fryderyk Wielki i pruskie fortyfikacje stałe w latach 1740–1786*, wydanej w 2013 roku. W trakcie wstępnych kwerend znalazłem znaczne ilości materiałów projektowych z przełomu XVIII i XIX wieku, dotyczących twierdz pruskich, które nigdy nie zostały wzniesione. Jako że okres fryderycjański wydawał mi się wówczas bardziej interesujący, opracowanie tych materiałów odsunąłem na później i wróciłem do niech po wysłaniu do druku poprzedniej książki. Prace nad monografią, którą Państwo obecnie trzymają w rękach, trwały więc niemal siedem lat. Nie były łatwe, trudno bowiem pisać historię obiektów, które nigdy nie powstały. Nie mogła również niekompletność i znaczne rozproszenie źródeł. Mimo to udało się. Napisanie tej książki byłoby jednak znacznie trudniejsze, gdyby nie pomoc różnych osób i instytucji. Przede wszystkim swoje podziękowania chciałbym złożyć dyrekcji berlińskiego Geheimes Staatsarchiv, które w 2016 roku przyznało mi miesięczne stypendium umożliwiające dokładne zapoznanie się z kluczowymi dla książki zasobami archiwalnymi tam przechowywanymi. Podobne podziękowania należą się prof. Andrzejowi Janowi Szwarzowi, byłemu dyrektorowi nieistniejącego już Polsko-Niemieckiego Instytutu Badawczego w Collegium Polonicum, za sfinansowanie pobytu w Gottfried Wilhelm Leibniz Bibliothek w Hanowerze.

Goście podziękowania składam Mariuszowi Wojciechowskiemu, autorowi rysunków. Jego przerysy archiwalnych planów, a także aksonometryczne widoki będące rekonstrukcjami obiektów niezachowanych do dziś, a niekiedy nigdy niezrealizowanych, nie tylko znacznie wzbogacają tę książkę, ale i niekiedy w ogóle umożliwiają zrozumienie materiałów projektowych, w oryginale trudno czytelnych i niełatwych w reprodukcji.

Chciałbym również podziękować panom: Alexowi Burnsowi, Martinowi Winterowi i Andrzejowi Olejniczakowi, którzy udostępni mi odnalezione przez siebie materiały bądź pomogli w kwerendach. Dziękuję panu Januszowi Pokrzywnickiemu, specjaliście od twierdzy Piława, za jego uwagi odnośnie do interpretacji niektórych projektów tej twierdzy. Podobne podziękowania należą się panu Janowi Danilukowi za wskazówki dotyczące fortyfikacji Nowego Portu oraz panu Jackowi Jędrusiakowi za konsultacje w kwestiach strategii, sztuki operacyjnej i ich teorii w XVIII i XIX wieku, oraz Maciejowi Trąbskiemu, za liczne, cenne uwagi.

Chciałbym wyrazić swoją wdzięczność wydawnictwu Tetragon, które zdecydowało się wydać tę książkę, a zwłaszcza jego redaktorowi, panu Tadeuszowi Zawadzkiemu. Bez jego niezwykle rzetelnej pracy nie uzyskałaby ona swojego ostatecznego kształtu. W końcu chciałbym podziękować mojej rodzinie za dzielność w znoszeniu mojej naukowej pasji, jaką jest historia fortyfikacji.

Wstęp

Rok 1786 jest istotną cezurą czasową w historii państwa pruskiego. W sierpniu zmarł jego władca Fryderyk II, przez jemu współczesnych obdarzony przymiotnikiem „Wielki”. Król ten dzięki zasobom odziedziczonym po poprzednikach, korzystnej dla Prus koniunkturze międzynarodowej oraz własnym przymiotom charakteru – specyficznej mieszance pragmatyzmu, zdecydowania graniczącego z ryzykanctwem i przekonania o własnej nieomyślności przekształcił swoje państwo, w 1740 roku europejskiego średniaka, w kontynentalne mocarstwo. Najważniejszym jego osiągnięciem było zdobycie w wyniku I wojny śląskiej, a następnie utrzymanie, mimo dwóch wielkich wojen, bogatej i ludnej prowincji jaką był Śląsk. Pozyskanie tej krainy dało państwu pruskiemu znacznie większe zasoby finansowe i demograficzne, dzięki którym możliwa była nie tylko jej obrona, ale i podejmowanie prób zdobycia dalszych terenów. Udało się to w 1772 roku, kiedy w wyniku działań dyplomatycznych Prusy porozumiały się z Rosją i doprowadziły do I rozbioru Rzeczypospolitej.

Nowe nabytki terytorialne zabezpieczone były zarówno przez silną i stale rosnącą armię, jak również przez twierdze, które Fryderyk II uważał za *potężne gwoździe, które przytwierdzają prowincję do państwa*¹. W czasie jego rządów Prusy wzniosły cztery zupełnie nowe warownie – Srebrna Góra, Grudziądz, Świdnica i Koźle, sześć dalszych zostało gruntownie, w niektórych przypadkach kilkukrotnie, przebudowanych.

Następcy Fryderyka II pod pewnymi względami kontynuowali jego działania, pod innymi postępowali skrajnie odmiennie. Tak było w polityce międzynarodowej – z jednej strony kontynuowali proces poszerzania terytorium Prus, głównie przez udział w kolejnych dwóch rozbiorach Rzeczypospolitej, z drugiej strony inne ich działania cechowały się brakiem realizmu i naiwnością. Podobnie było w kwestii armii, która w miarę jak rosła jej liczebność, była gruntownie reformowana: od wprowadzenia nowych formacji (strzelców) i nowych regulaminów zaczynając, na zmianie umundurowania kończąc. Z drugiej strony jednak pruscy żołnierze nie nabyli doświadczenia w polu, co przełożyłoby się na wzrost ich wartości bojowej. Poza trzyletnim, niespecjalnie intensywnym, udziałem w wojnie I koalicji proch wężali jedynie w czasie ćwiczeń i manewrów.

Konsekwencją była katastrofa armii pruskiej w 1806 roku. Na polach bitew pod Jeną i Auerstädt armia pruska doznała największej w swej historii porażki, czego skutkiem był niemal zupełny upadek Prus, w ciągu kolejnych miesięcy prawie w całości zajętych przez wojska napoleońskie. Pruska armia przegrała nie dlatego, że miała gorszych żołnierzy, organizację, uzbrojenie lub też taktykę, ustępowała wyraźnie przeciwnikowi w doświadczeniu – żołnierze Napoleona

¹ *Werke* 1913, s. 176–179.

walczyli, zwykle odnosząc sukcesy, bez przerwy od 1792 roku. Różnili się również zaangażowaniem – szeregi armii napoleońskich wypełniali żołnierze silniej zaangażowani i lepiej zmotywowani do walki poczuciem patriotyzmu i obywatelskim obowiązkiem. Czynnikiem kluczowym była jednak strategia. Celem Napoleona było zniszczenie armii pruskiej, zaś dowódcy pruscy, kierując się zasadami strategii okresu wojen gabinetowych, chcieli przede wszystkim odciąć Napoleona od jego linii zaopatrzeniowych i tym samym osiągnąć przewagę.

Wojna forteczna po klęskach w Turynii była po części konsekwencją szoku, jaki społeczeństwo i pozostałości armii pruskiej przeżyły po katastrofie z października 1806 roku. Przykłady skutecznej oraz nieudanej obrony twierdz pruskich odzwierciedlały te same problemy, z jakimi borykała się armia polowa – tam gdzie morale żołnierzy, w tym tych na najwyższym szczeblu, było niskie i gdzie brakowało odpowiedniej motywacji, tam dochodziło do szybkiej kapitulacji nawet silnych twierdz. Tam jednak, gdzie obrońcy mieli zdecydowanego dowódcę, który był w stanie im zaszcześcić zapłać do walki, twierdze broniły się skutecznie albo co najmniej długo stawały opór.

Jednak czy tylko jakość armii i wola walki wykazywana przez dowódców miała wpływ na przebieg walk o pruskie twierdze? Może winne są też zaniedbania z lat 1786–1806? W końcu w tym czasie znacząco zmniejszyła się intensywność prac przy fortyfikacjach. W ciągu tych 20 lat nie powstała żadna nowa twierdza, tylko kilka zostało zmodernizowanych. O tym, że fortyfikаторzy w tym okresie coś robili, świadczą nieliczne zachowane do dziś obiekty powstałe w latach 1786–1806. Czyżby inżynierowie pruscy przespali te dwie dekady i nie byli przygotowani na atak wojsk napoleońskich? Nie, wręcz przeciwnie, pracowali równie intensywnie jak w poprzednich latach i często byli świadomi zmian w wojnie fortecznej, jednak ich działania skupiały się na analizach i projektach, nie starczyło czasu i energii na równie intensywne prace budowlane. Twierdze tego okresu pozostały na papierze – jako szkice, koncepcje lub szczegółowe, ale niezrealizowane projekty. Nie oznacza to jednak, że nie mają znaczenia dla rozwoju architektury obronnej. Inżynierowie pruscy, mimo że niemal wyłącznie na papierze, starali się zdiagnozować problemy, jakie przed architekturą obronną stawała zmieniająca się sztuka wojenna, i znaleźć dla nich odpowiedź, w postaci nowych rozwiązań fortyfikacyjnych. Z efektów tej pracy intelektualnej korzystali projektanci, którzy działali po 1815 roku i którzy mieli możliwość nie tylko rysowania, ale i realizowania swoich pomysłów.